

2^η Ενότητα: ΣΧΟΛΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ

*Χρυσάνθη Κουμπάρου και Βασίλης Λουζιώτης**

Το σχολικό βιβλίο είναι γνωστό και με πολλούς άλλους όρους. Ένας από αυτούς είναι ο όρος σχολικό εγχειρίδιο (σ.ε.), ο οποίος εμφανίζεται σε 36 γλώσσες. Το σ.ε., απόλυτα συνδεδεμένο με το εκπαιδευτικό σύστημα, θεωρείται σύμβολο του σχολικού θεσμού. Σε όλες τις περιπτώσεις, παραπέμπει σε ένα από τα μέσα διδασκαλίας με μορφή βιβλίου, που χρησιμοποιείται από τον μαθητή και τον δάσκαλο, αφού υποστεί με επιτυχία την επίσημη διαδικασία έγκρισης. Είναι το κατεξοχήν μέσο μετάδοσης της σχολικής γνώσης και οργάνωσης της διδακτικής / μαθησιακής διαδικασίας. Από το περιεχόμενο και τη μέθοδό του εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό η καλλιέργεια της κριτικής και δημιουργικής ικανότητας του νέου ατόμου.

Η ανακάλυψη της τυπογραφίας τον 15ο αιώνα αποδέσμευσε την εκπαίδευση από τους περιορισμούς που επέβαλε η προφορική διδασκαλία. Μέχρι τον 19ο αιώνα το σ.ε. υπήρξε το μοναδικό παιδαγωγικό μέσο διδασκαλίας για τη μετάδοση των μορφωτικών αγαθών. Κατά τον 20ο αιώνα η καθιέρωση και η επέκταση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης το ανέδειξαν σε βασικό όργανο εφαρμογής του Αναλυτικού Προγράμματος (Α.Π.) και στήριξης της διδασκαλίας. Τώρα πια, στον 21ο αιώνα, αντιμετωπίζει την πρόκληση των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης και των αντίστοιχων μέσων της εκπαιδευτικής τεχνολογίας και των τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνίας (Information and Communication Technologies).

Το σχολικό βιβλίο παράγεται με βάση το Α.Π., οπότε αποτελεί την επίσημη έκφραση της εκπαιδευτικής φιλοσοφίας της κοινωνίας: είναι ιστορικά και γεωγραφικά προσδιορισμένο και συνιστά μια σύνοψη της εποχής που το παράγει. Λειτουργεί ως καθρέφτης του τρόπου με τον οποίο η κοινωνία επιλέγει, ταξινομεί, κατανέμει, μεταδίδει και αξιολογεί την εκπαιδευτική γνώση. Ο τρόπος αυτός αντανακλά τόσο την κατανομή εξουσίας όσο και τις αρχές κοινωνικού ελέγχου. Το σ.ε., ως το αποτέλεσμα της εξειδίκευσης και της ερμηνείας του Α.Π., εκφράζει τις προτεραιότητες συγκεκριμένων πολιτικών και οικονομικών ομάδων.

Η αξιοποίηση του σχολικού βιβλίου είναι ποικιλόμορφη: χρησιμοποιείται από τον μαθητή είτε ατομικά είτε ομαδικά, τόσο στην τάξη όσο και το σπίτι, χρησιμοποιείται εξίσου από τον εκπαιδευτικό και, σε πολλές περιπτώσεις, είναι το μόνο είδος βιβλίου που υπάρχει στο σπίτι και διαβάζεται από ετερογενές κοινό.

Ως μέσο διδασκαλίας, αποβλέπει: 1) στην οργάνωση της διδακτέας ύλης, όπως αυτή προβλέπεται από το Αναλυτικό Πρόγραμμα, 2) στη μετάδοση γνώσεων μέσα από συγκεκριμένες μεθόδους διδασκαλίας και 3) στην αξιολόγηση των μαθητών/-τριών.

Το θεσμικό πλαίσιο που καθορίζει την εξέλιξη του σχολικού βιβλίου στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, διαμορφώθηκε σε τέσσερις περιόδους: 1) 1836-1882: πολιτική του ελεύθερου ανταγωνισμού της σχολικής βιβλιαγοράς, 2) 1882-1916: πολιτική του ρυθμιστικού κρατικού παρεμβατισμού, 3) 1917-1936: νόμος 5045/1931 «Περί σχολικών βιβλίων» της κυβέρνησης Ε. Βενιζέλου: αφού χορηγηθεί πενταετής έγκριση σε κάθε «κατάλληλο» βιβλίο, οι σύλλογοι διδασκόντων καθίστανται αρμόδιοι για την επιλογή του βιβλίου που θα διδάξουν στο σχολείο, και 4) 1937 μέχρι σήμερα (ένα και μοναδικό βιβλίο για κάθε γνωστικό αντικείμενο): ίδρυση του Οργανισμού Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων (Ο.Ε.Σ.Β.) επί κυβερνήσεως Ι. Μεταξά. Το 1964 ο Ο.Ε.Σ.Β. μετονομάζεται σε Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων (Ο.Ε.Δ.Β.). Από την ίδρυσή του μέχρι σήμερα παραμένει το επίσημο και αποτελεσματικό μέσο ελέγχου του περιεχομένου της εκπαίδευσης.

Το σ.ε. αναγνωρίζεται από τα ποικίλα στοιχεία που φανερώνουν ένα σύμβολο εξουσίας: εξωτερικά διακρίνεται από το βιβλιοσημο, τις σφραγίδες έγκρισης, το σχετικό αριθμό απόφασής της καθώς και τον αριθμό σύμβασης. Επιπλέον, το στερεότυπο σχήμα του, ο ορισμένος αριθμός των σελίδων του και η ομοιομορφία στη σύνθεσή του καλλιεργούν μια μορφή αυθεντίας που έμμεσα συμμετέχει στην ιδεολογική διαμόρφωση του μαθητή. Κάθε επιλογή που εγγράφεται στο

σχολικό βιβλίο -η επιλογή της γλώσσας, του ύφους, των θεμάτων, της οργάνωσης της ύλης, της ιεράρχησης των γνώσεων- εκφράζει με έμμεσο τρόπο, τους ποικίλους σκοπούς της εποχής του (πολιτικούς, ιδεολογικούς, παιδαγωγικούς, ηθικούς και αισθητικούς). Έτσι, προσφέρει στους μαθητές μια ερμηνεία της κοινωνικής πραγματικότητας που, παρότι είναι μεροληπτική, παρουσιάζεται σαν αντικειμενική και κοινωνικά ουδέτερη.

Η πορεία του ελληνικού σ.ε. αποδεικνύει μια πραγματικότητα που νοσεί. Από τα πρώτα βήματα ανάπτυξης του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, το κράτος εκφράζει την πρόθεσή του να ασκεί έλεγχο στο σχολικό βιβλίο (διάταγμα «περί συστάσεως βιβλιοπωλείου εν τη Β[ασιλική] Τυπογραφία» ΦΕΚ 13/1836). Η προσπάθεια για τη λειτουργία των Α.Π., κατά τρόπο ενιαίο, καθώς και οι ποικίλες ιδεολογικές προθέσεις διαμόρφωσαν το βαθμό και την έκταση αυτού του ελέγχου. Το θεσμικό πλαίσιο παραγωγής του σ.ε. είναι πολύ κλειστό. Η προκήρυξη για τη συγγραφή του διαγράφει το ακριβές περίγραμμά του: διατυπώνει το σκοπό που το εγχειρίδιο καλείται να υπηρετήσει, προκαθορίζει την ύλη και τη διάταξή της, υποδεικνύει με διαγραμματικό τρόπο την ανάπτυξη του περιεχομένου και προβλέπει κάθε άλλο σχετικό τυπικό όρο. Οι επιπτώσεις από την ελεγχόμενη ποιότητα του σ.ε. επιδεινώνονται και για έναν ακόμα λόγο: η κοινωνικοοικονομική θέση των διδασκόντων καλλιέργησε τη δουλική, σχεδόν, εξάρτησή τους από το σχολικό βιβλίο. Έτσι, το ελληνικό σ.ε. χρησιμοποιείται ως χώρος εγκιβωτισμού της μοναδικής έγκυρης γνώσης με τον ίδιο τρόπο και ρυθμό για όλους τους μαθητές. Επομένως, η παιδαγωγική λειτουργία του καθίσταται ιδιαίτερα προβληματική.

Η δομή του εκπαιδευτικού μας συστήματος, η έλλειψη επαρκών σχολικών βιβλιοθηκών που θα βοηθούσαν την πρόσβαση και σε άλλες πηγές γνώσης και οι συνθήκες λειτουργίας των σχολείων μας δεν επιτρέπουν την αποδυνάμωση του σχολικού βιβλίου, αλλά αντίθετα, προβάλλουν αδήριτη την ανάγκη για το καλό σχολικό βιβλίο. Σ' αυτό συνηγορεί και το ότι στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση το σ.ε. χρησιμοποιείται για τον έλεγχο των γνώσεων που απέκτησαν οι μαθητές και για την αξιολόγησή τους. Από την άποψη αυτή, το σ.ε. παρέχει κάποια εγγύηση για αντικειμενικότερη, σχετικά, αξιολόγηση.

Είναι γεγονός ότι η συγγραφή ενός σχολικού εγχειριδίου είναι μια επίπονη, μακροχρόνια, υπεύθυνη επιστημονική εργασία, γιατί συνδέεται με πολλές παραμέτρους: φιλοσοφικές - επιστημολογικές, επιστημονικές, παιδαγωγικές, διδακτικές - πρακτικές. Τα σχολικά βιβλία για το μαθητή και τη μαθήτριά πρέπει να γράφονται με βάση τα αντίστοιχα Προγράμματα Σπουδών και τις επιστημονικές - μεθοδολογικές αρχές. Το βιβλίο πρέπει να κερδίσει την εμπιστοσύνη και την αγάπη των μαθητών/-τριών και των εκπαιδευτικών. Για να φτάσουμε όμως στο σημείο αυτό και να έχουμε καλά σ.ε., είναι αναγκαίο να εκδημοκρατιστεί ο θεσμός συγγραφής, κρίσης και έκδοσής τους με τη συμμετοχή όλων των εκπαιδευτικών φορέων.

Για να διασφαλίζονται όλες οι προϋποθέσεις, ώστε τα σ.ε. να καθίστανται εύχρηστα, λειτουργικά, ελκυστικά και αποτελεσματικά, πρέπει η εκπόνησή τους να ακολουθεί τα εξής στάδια:

A. Συγγραφή

Υπάρχουν δύο τρόποι συγγραφής: ανάθεση και διαγωνισμός. Η ανάθεση θα πρέπει να απορριφθεί, γιατί οδηγεί σε αδιαφανείς και διάτρητες διαδικασίες, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι και ο διαγωνισμός δεν παρουσιάζει προβλήματα (π.χ.: δεν διασφαλίζεται σε όλες τις περιπτώσεις η μυστικότητα και η αμεροληψία των κριτικών επιτροπών ή οι όροι συμμετοχής στο διαγωνισμό είναι τόσο απαιτητικοί, ώστε στην πράξη μόνο καλά οργανωμένοι εκδοτικοί οίκοι μπορούν να συμμετάσχουν).

Για κάθε γνωστικό αντικείμενο πρέπει να παράγεται ένα διδακτικό «πακέτο», το οποίο εκτός από το βιβλίο του μαθητή θα περιλαμβάνει βιβλίο ασκήσεων - εργασιών ή και άλλο υλικό (κυρίως λογισμικό), καθώς επίσης και βιβλίο του καθηγητή (που θα αναφέρεται σε όλες τις παραμέτρους της διδασκαλίας).

Κατά τη συγγραφή των σχολικών βιβλίων θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι παρακάτω γενικές αρχές:

να είναι συμβατά με την υπάρχουσα σχολική πραγματικότητα,

να μην περιέχουν εκτεταμένη ύλη,
να μην είναι ιδιαίτερα αναλυτικά,
να είναι προσιτά στους μαθητές, και
να συντείνουν στην ανάπτυξη της συλλογικότητας, της συνεργασίας και της κριτικής σκέψης.

Ιδιαίτερα θα πρέπει να ληφθεί ειδική μέριμνα για την επιλογή της ύλης, τη διάταξη και την παρουσίασή της (εμφάνιση βιβλίου).

α) Επιλογή της ύλης

1) Επειδή δεν είναι δυνατό σε ένα σχολικό βιβλίο να δοθεί συσσωρευμένη η επιστημονική γνώση, πρέπει να επιλέγεται αυστηρά το ουσιώδες και το βασικό, και να παραλείπεται ό,τι είναι λεπτομερειακό και δευτερεύον.

2) Να έχει επιστημονική εγκυρότητα, ακρίβεια και να αποτυπώνει τις ιστορικές και κοινωνικές διαστάσεις της επιστήμης. Να αποφεύγει τη μονομερή παρουσίαση ορισμένων μόνο θέσεων ή απόψεων, να παρουσιάζει τις αντιτιθέμενες απόψεις για να βοηθήσει στη διάπλαση του ελεύθερου και υπεύθυνου πολίτη.

3) Να απλουστεύει την ύλη και να την προσαρμόζει στην αντιληπτική ικανότητα των παιδιών για τα οποία προορίζεται.

4) Στην επιλογή της ύλης να ξεκινάει, όπου αυτό είναι εφικτό, από το παρόν και να θέτει, παράλληλα, και προβλήματα που αντιμετωπίζει ο σύγχρονος άνθρωπος, όπως π.χ. το οικολογικό, η ρύπανση του περιβάλλοντος, η ισότητα των δύο φύλων, η ειρήνη και συμφιλίωση των λαών, η αγωγή και η προαγωγή της υγείας κτλ.

5) Να ανταποκρίνεται στην ψυχολογία και τα ενδιαφέροντα των παιδιών και τις ανάγκες του τύπου του σχολείου για τον οποίο προορίζεται.

β) Διάταξη της ύλης

1) Να είναι μεθοδικό και να χωρίζεται σε ενότητες που να συνδέονται μεταξύ τους με σχέσεις συνάφειας και ακολουθίας.

2) Να αποφεύγει τις έτοιμες απαντήσεις και να προκαλεί ερεθίσματα για μελέτη και αναζήτηση. Να ακολουθεί πορεία μεθοδολογική, ώστε να προωθεί την αυτενέργεια των μαθητών με εύστοχες ερωτήσεις και ασκήσεις και, γενικότερα, παράλληλα με την καλλιέργεια των γνώσεων να μαθαίνει στα παιδιά πώς να μαθαίνουν.

3) Να διασφαλίζει την αρχή της συνολικότητας της γνώσης.

γ) Παρουσίαση της ύλης

1) Εποπτικότητα: Να πλαισιώνεται λειτουργικά από παραστάσεις χρήσιμες για την κατανόηση (εικόνες, χάρτες, διαγράμματα, πίνακες κ.λπ.).

2) Γλώσσα: Η διατύπωση να είναι απλή, φυσική, κατανοητή και καιρία, ώστε να καλλιεργεί το γλωσσικό αίσθημα των μαθητών.

3) Η αισθητική τους εμφάνιση και η τεχνική της εκτύπωσης και βιβλιοδεσίας να είναι ιδιαίτερα προσεγμένες, ώστε να προκαλείται η φαντασία και να καλλιεργείται η αγάπη του παιδιού για το βιβλίο του.

B. Επιλογή – Κρίση

Στις επιτροπές κρίσης πρέπει να συμμετέχουν και μέλη που υποδεικνύονται από τις αντίστοιχες επιστημονικές ενώσεις και από τους συνδικαλιστικούς φορείς (ΟΛΜΕ / ΚΕΜΕΤΕ).

Γ. Έκδοση

Η διαδικασία της έκδοσης, σε όλες τις φάσεις της, πρέπει να υλοποιείται από τον Ο.Ε.Δ.Β., που εποπτεύεται από το ΥΠ.Ε.Π.Θ.

Δ. Διάθεση

Επειδή η εκπαίδευση δεν μπορεί να είναι εμπορεύσιμο αγαθό, το σ.ε., ως αντικείμενο της εκπαιδευτικής διαδικασίας, πρέπει να διανέμεται δωρεάν.

Ε. Διακίνηση

Υπάρχουν δύο δυνατότητες διακίνησης των σ.ε.: ή απευθείας από τον Ο.Ε.Δ.Β. στα σχολεία της χώρας ή μέσω των βιβλιοπωλείων.

Από τη μία πλευρά, η διανομή των βιβλίων απευθείας από τον Ο.Ε.Δ.Β. μέσω των σχολείων είναι άμεση, εύκολη και λιγότερο δαπανηρή και συνδέεται με το δημόσιο χαρακτήρα της όλης διαδικασίας. Από την άλλη, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η διακίνηση των σ.ε. είναι προτιμότερο να γίνεται από τα βιβλιοπωλεία, γιατί έτσι οι καθηγητές θα απαλλαγούν από το ρόλο του αχθοφόρου και επιπλέον οι μαθητές θα εκτιμήσουν και θα σεβαστούν το βιβλίο, ενώ παράλληλα θα αποκτήσουν μια στενότερη επαφή με τους χώρους διακίνησης των βιβλίων.

Στ. Πειραματική εφαρμογή

Πριν τη γενικευμένη διδασκαλία του σ.ε., είναι απαραίτητο να προηγείται πειραματική διδασκαλία του, όχι μόνο σε πειραματικά σχολεία αλλά και σε επιλεγμένο δείγμα σχολείων από όλη τη χώρα.

Ζ. Ενημέρωση – Επιμόρφωση των εκπαιδευτικών

Οι εκπαιδευτικοί, προτού διδάξουν το νέο σχολικό βιβλίο, πρέπει να ενημερώνονται έγκαιρα και με επάρκεια σχετικά με το περιεχόμενο και την προτεινόμενη διδακτική μεθοδολογία, με σεμινάρια και «δειγματικές» διδασκαλίες.

Η. Αξιολόγηση – Βελτίωση

Οι επιτροπές κρίσης, πριν τη μαζική εκτύπωση του σ.ε., πρέπει να λάβουν υπόψη τους όλες τις παρατηρήσεις που έχουν κατατεθεί από τους εκπαιδευτικούς, τους μαθητές, αλλά και τους άλλους άμεσα ενδιαφερόμενους φορείς και, αφού τις θέσουν υπόψη των συγγραφέων, να γίνουν οι σχετικές προσαρμογές. Παρόμοιες διαδικασίες ανατροφοδότησης και βελτίωσης πρέπει να ακολουθούνται συστηματικά σε συνεχή βάση και μετά την έγκριση των βιβλίων, με στόχο την ποιοτική βελτίωσή τους.

Θ. Γενικευμένη διδασκαλία

Αφού έχουν εφαρμοστεί όλα τα προηγούμενα, το βιβλίο προωθείται και διανέμεται προς διδασκαλία σε όλες τις σχολικές μονάδες.

Ένα και «πολλαπλό» βιβλίο

Το ζήτημα του «πολλαπλού βιβλίου» έχει απασχολήσει κατ' επανάληψη την εκπαιδευτική κοινότητα. Εκτός από το σημερινό καθεστώς (διατίθεται ένα σ.ε. για κάθε γνωστικό αντικείμενο και τάξη, το οποίο διδάσκεται σε όλα τα σχολεία), υπάρχουν και οι εξής δυνατότητες:

α) Σε όλες τις σχολικές μονάδες να διατίθεται ένα βασικό σ.ε. και παράλληλα στη σχολική βιβλιοθήκη -που πρέπει να υπάρχει σε κάθε σχολείο και να αξιοποιείται σε άμεση σύνδεση με την καθημερινή διδακτική πράξη- να υπάρχουν στη διάθεση των μαθητών ένα ή περισσότερα βιβλία, διαφορετικών συγγραφέων, καθώς και ποικίλο σχετικό εποπτικό υλικό.

β) Να επιλέγεται ένα βασικό σ.ε. ανά εκπαιδευτική περιφέρεια ή Διεύθυνση Εκπαίδευσης ή σχολική μονάδα και συγχρόνως να βρίσκονται στη διάθεση των εκπαιδευομένων ακόμη ένα ή και περισσότερα βιβλία, διαφορετικών συγγραφέων.

γ) Συνδυασμός των παραπάνω δυνατοτήτων.

Πρέπει τέλος να επισημανθεί ότι κατά τη διαδικασία συγγραφής και εκτύπωσης των σχολικών βιβλίων, καθώς και κατά τη διαδικασία εξοπλισμού και συγκρότησης της συλλογής των σχολι-

κών βιβλιοθηκών, η πολιτεία οφείλει να συνεκτιμά ποικίλους παράγοντες: παράγοντες που έχουν σχέση με τη διαπολιτισμική εκπαίδευση, με την ένταξη των παιδιών με ειδικές ανάγκες ή μαθησιακές δυσκολίες στα κοινά σχολεία, με την ισότητα των φύλων κτλ. Για το σκοπό αυτό, στο βαθμό που κρίνεται απαραίτητο, πρέπει να εκπονούνται ειδικού τύπου βιβλία ή να εξασφαλιστεί ειδικός εξοπλισμός (π.χ. για τα τυφλά παιδιά απαιτούνται ειδικά βοηθήματα, όπως: ομιλούντα βιβλία, βιβλία σε γραφή Braille και ειδικό λογισμικό).

* μέλη της ομάδας εργασίας ΚΕΜΕΤΕ

Βιβλιογραφία

Bernstein, B.: *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος* (μτφρ. Ι. Σολομών), Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1991².

Choppin, Alain: *Les manuels scolaires. Histoire et actualité*, ed. Hachette, Paris 1992.

Fossaert, R.: *La société*, tome 6: Les structures idéologiques, ed. Seuil, Paris 1983.

Priouret, J.: «Le statut du manuel scolaire dans l'enseignement contemporain» στο *Histoire mondiale de l'éducation*, dir. G. Mialaret, J. Viala, τόμ. 4, ed. PUF, Paris 1981.

ΚΕ.ΜΕ.ΤΕ.: *Σχολείο χωρίς σύνορα*, τόμοι 1 και 2, εκδ. Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 2001.

Καυάλης, Α. – Χαραλάμπους, Δ.: *Σχολικά Εγχειρίδια. Θεσμική εξέλιξη και σύγχρονη προβληματική*, εκδ. Έκφραση, Αθήνα 1995.

Μπουζάκης, Σ.: *Νεοελληνική εκπαίδευση (1821-1985). Εξαρτημένη ανάπτυξη*, Gutenberg, Αθήνα 1987.

Ομάδα Εργασίας: «Περιεχόμενο σπουδών και μέσα πρόσβασης στη γνώση», αδημοσίευτη εισήγηση, που κατατέθηκε από την 1^η Ομάδα Εργασίας στο 1ο Εκπαιδευτικό Συνέδριο ΟΛΜΕ-ΟΕΛΜΕΚ (2^η Φάση): *Το σχολείο του σήμερα και του αύριο*, Λευκωσία, 18-19 Απρίλη 1993.

Ομάδα Εργασίας: «Σχολικά βιβλία – σχολικά βοηθήματα και αξιοποίηση της σχολικής βιβλιοθήκης», αδημοσίευτη εισήγηση, που κατατέθηκε από τη 2^η Ομάδα Εργασίας στο 1ο Εκπαιδευτικό Συνέδριο ΟΛΜΕ-ΟΕΛΜΕΚ (2^η Φάση): *Το σχολείο του σήμερα και του αύριο*, Λευκωσία, 18-19 Απρίλη 1993.

Ομάδα Εργασίας Εκπαιδευτικών: «Αναμόρφωση των Αναλυτικών Προγραμμάτων της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Πλαίσιο αρχών και θέσεων». στο: ΚΕ.ΜΕ.ΤΕ. (επιμ.: Λ. Γούμενος και Π. Χαραμής): *Μελέτες-Έρευνες 1*, Αθήνα 1998, σ. 9-71.

Ομάδα Εργασίας: «Σχολικά βιβλία», στο Ο.Λ.Μ.Ε.: *Α' Εκπαιδευτικό Συνέδριο Καθηγητών Μέσης Εκπαίδευσης*, Αθήνα 1982, σ. 147.

Ο.Λ.Μ.Ε.: *Το περιεχόμενο της εκπαίδευσης στις νέες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες*, 6^ο Εκπαιδευτικό Συνέδριο Καθηγητών Μέσης Εκπαίδευσης (Καλαμπάκα, Τρίκαλα, 1-4 Απρίλη), Αθήνα 1993.

Ο.Λ.Μ.Ε.: *Παγκοσμιοποίηση και Εκπαιδευτική πολιτική. Από τις επιλεκτικές πολιτικές στην παιδεία για όλους*, 7^ο εκπαιδευτικό συνέδριο καθηγητών Μέσης Εκπαίδευσης (Θεσσαλονίκη, 17-19 Δεκεμβρίου 2004) (υπό έκδοση).

Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων: *Σεμινάριο 34. Προγράμματα Σπουδών των Φιλολογικών μαθημάτων στη Δ.Ε. και νέα διδακτικά βιβλία*, Ελληνοεκδοτική, Αθήνα 2007.

Φραγκουδάκη Α.: *Τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου: Ιδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987.